

Hoofdstuk 14

Media en terrorisme

H.J.G. Beunders

14.1 Inleiding

In het begin van de eenentwintigste eeuw is duidelijk geworden dat op het gebied van terrorisme en media alles mogelijk is, en ook alles gebeurt. Revolutionair nieuwe mediavormen als reality-tv, uitvindingen zoals internet en *phonecam*, alsook oudere bewakingsinstrumenten als *closed circuit television* (cctv) kennen een epidemische verspreiding. Tegelijkertijd is naast al deze nieuwigheden op mediagebied – die zowel in het terrorisme (cyberterreur) als de bestrijding ervan worden ingezet – de terugkeer te zien van de meest primitieve vormen van terrorisme, in het bijzonder van de autobom en van de simpele moord.

Bij de oneindige variëteit aan wat met het containerbegrip terrorisme wordt aangeduid, voegen zich nu de oneindige vormen van ‘media’, een woord dat ook een containerbegrip is geworden. Beide begrippen – terrorisme en media – zijn zeer vage, algemene begrippen geworden die in de literatuur erover vaak zeer gemakzuchtig en onwetenschappelijk als eenduidige fenomenen worden gehanteerd. Met als gevolg té eenduidige en vaak niet afdoende door empirie en theorie onderbouwde conclusies over het verband tussen beide.

De betrekkelijk overzichtelijke tijd van enkele dominante vormen van terreur – aanslagen, vliegtuigkapingen en gijzelingen – en enkele dominante massamedia (kranten en radio/televisie) is dus voorbij in deze ‘media verzadigde wereld’ waarin elke burger, ook de terrorist, journalist/cameraman is geworden, elke terreurdaad live of bijna live vanaf elke plek op aarde de rest van de wereld in zijn greep kan houden. De moord op Theo van Gogh werd gepleegd met pistool en mes, en gefotografeerd door een voorbij fietsende burger met zijn mobiele telefoon, waarna de beelden van de slachting nog dezelfde dag op internet te zien waren. Beelden van bewakingscamera’s ver-

schijnen soms in massamedia zoals krant, televisie en internet op een manier die in strijd is met elke privacywet. Dit zijn slechts een paar voorbeelden.

De conclusie zal zijn dat de relatie tussen media en terrorisme als volgt omschreven kan worden: de media zijn nu zo'n alomvattend en breed verspreid verschijnsel geworden in onze mediamaatschappij, dat terroristen ze op de een of andere manier incorporeren in hun werkwijze. De lange tijd populaire opvatting dat er een symbiose bestaat tussen terrorisme en media – beide profiteren van de aandacht – houdt te weinig rekening met de lange geschiedenis van terrorisme, en met het feit dat er terroristen zijn die niet vooral uit zijn op media-aandacht, of deze zelfs niet willen. Dezelfde theorie van symbiose kan – maar dat is het niet onderwerp van dit artikel – gehanteerd worden over de relatie tussen overheden en terrorisme: overheden gebruiken terrorisme (of de dreiging ervan) op wisselende manieren voor hun eigen doeleinden, zoals versterking van eigen macht of het versterken van de greep op of disciplineren (en gerust stellen) van de eigen bevolking.

In dit hoofdstuk zal de ontwikkeling naar de huidige, chaotische situatie worden geschetst, met enkele internationale en Nederlandse voorbeelden ter illustratie. Bondige samenvatting van de belangrijkste discussies en ontwikkelingen is in dit bestek noodzakelijk.¹

14.2 *De complexe relatie tussen media en terrorisme*

Wanneer we een geweldsdaad met enig recht terrorisme kunnen noemen en wanneer je van terroristen spreekt en wanneer van vrijheidsstrijders, zoals het cliché luidt, is een fundamentele en in wetenschappelijke zin ingewikkelde en dus omstreden kwestie. Het is zeer moeilijk om over een emotionele kwestie als terrorisme in neutrale bewoordingen te spreken, en het definitieprobleem is nooit bevredigend opgelost. Er bestaan naar schatting tussen de honderd en tweehonderd verschillende definities, met alle categorieën en subcategorieën van dien. In politieke zin is dit wetenschappelijke labyrint niet zo moeilijk tot één zin terug te brengen: 'onze vijanden noemen we terroristen, onze vrienden nooit'.

Wanneer we het woord 'media' eraan toevoegen, wordt het probleem er niet gemakkelijker op, ook al leek dat lange tijd wel zo. Onder media werden vooral krant, radio en tv verstaan. Dit is in dit tijdperk van internet,

¹ Voor een samenvatting van de overstelpende hoeveelheid vooral Angelsaksische literatuur over de relatie tussen terrorisme en de massamedia zie: Biernatzki 2002.

phonecam, satellieten en beveiligingscamera's, de digitalisering van de communicatie, en 'visualisering' van de wereld – denk behalve aan *cctv* ook aan *Google Earth* – niet langer het geval.

Met 'the benefit of hindsight' kunnen we vaststellen dat 'het terrorisme' in de jaren zestig tot tachtig van de twintigste eeuw niet alleen zeer nieuw was, maar ook betrekkelijk overzichtelijk: aanslagen, vliegtuigkapingen, gijzelingen. En dat 'de media' in die decennia ook betrekkelijk overzichtelijk waren: krant, radio en televisie, die in veel landen nog niet geheel commercieel van aard waren. En als ze dat wel waren, zoals in Amerika, in toenemende mate gekenmerkt werden door twee in ons bestek belangrijke ontwikkelingen:

- de toenemende concurrentie tussen de media om een marktaandeel;
- de emancipatie van 'de journalistiek' ten opzichte van eigen directies en vooral de overheden. Deze groeiende onafhankelijkheid van 'de staat' maakte de driehoeksrelatie overheid-media-terrorisme complex, complexer in elk geval dan in landen waar de staat censuur toepast of zelfs alle media in handen heeft, zoals in vroegere communistische landen het geval was, en de schaarse landen die een dergelijk systeem nog hanteren, zoals Cuba en Noord-Korea.

Het gevolg van deze nieuwe verschijnselen was dat in wetenschap (én politiek) veelal de verleiding niet kon worden weerstaan om een monocausale relatie te leggen tussen terrorisme en media. Dit gebeurde via de trits overwegingen: politiek is communicatie, terrorisme is communicatie (angst verbreiden om een doel te verwezenlijken), en media is communicatie. Media zijn dús onbedoeld of willens en wetens handlangers van de terroristen. Bekende internationale terrorismeauteurs als Laqueur, Nacos en Wilkinson zijn protagonisten geweest van deze opvatting. In de woorden van Laqueur uit 1976: 'The media are the terrorist's best friends, (...) the terrorist act by itself is nothing, publicity is all'.²

Voor deze opvatting waren in die tijd ook wel uitlatingen te citeren van terroristen. Zoals van de Duitse terrorist uit de jaren zestig Michael (*Bommi*) Baumann. Hij bekende later dat ze zeer mediagericht waren en hun strategie afstemden op de reacties en beschrijvingen van hun daden in de pers. 'At that time, we were already very much on that media trip (...) And when all went well, you had great fun. We would go home and watch it all on the telly. That was great'.³ Leaders van de PLO zeiden in de jaren tachtig min of meer hetzelfde over de

2 Laqueur 1976, p. 99-105.

3 Geciteerd in: Cohen Almagor 2004.

mediastrategie: ‘*We force people to ask wat is going on*’, of: ‘*We would throw roses if it would work*’.⁴

De opvatting ‘de media zijn (mede)schuldig’ werd door de vroegere Britse premier Margaret Thatcher als volgt verwoord: ‘publiciteit is de zuurstof van de terroristen’. Om het terreurgeweld van de IRA te bestrijden versterkte ze daarom de greep op die publiciteit, door allerlei maatregelen en verboden op te leggen aan de Britse media. Deze censuur, recentelijk uitvoerig beschreven, weerspreekt daarmee tegelijkertijd de theorie van ‘de media zijn schuldig’.⁵ Daarnaast wordt, in tegenstelling tot de terreur van de jaren zestig tot en met tachtig, terreur steeds anoniemer, waarbij de boodschap helemaal niet uitgelegd wordt, maar, net als in eerder eeuwen, de ‘propaganda van de daad’ voor zichzelf moet spreken. Of de verspreiding van de boodschap wordt overgelaten aan de oeroude maar in wetenschappelijke zin goeddeels over het hoofd geziene werking van ‘het gerucht’. Het nieuws over de moord op een president, koning of keizer(in), of het exploderen van een regeringsgebouw, verspreidt zich vanzelf wel.

Tekenend voor deze anarchistische vorm van terreur, die soms alleen het element van wraak in zich draagt en dus eigenlijk geen terreur heet, is de eerste autobomexplosie, in 1920 in New York. Een wraakzuchtige Italiaanse anarchist, Mario Buda, parkeerde zijn door paarden getrokken wagen bij een federaal gebouw en een gebouw van de machtige J.P. Morgan and Company. De explosieven ontploften tijdens lunchtijd: 40 doden en 200 gewonden. Hij vluchtte, liet geen boodschap achter en werd nooit gegrepen. In de buurt werden wel wat pamfletten gevonden die vrijlating van ‘de politieke gevangenen’ eiste, maar onduidelijk bleef of deze afkomstig waren van ‘Buda’.⁶

Dezelfde vaagheid als het gaat om ‘terrorisme’ betreft Timothy McVeigh, die in 1995 de grootste binnenlandse terreurdaad sinds ‘Buda’ pleegde, in Oklahoma City, op identieke wijze, met 168 doden tot gevolg. McVeigh wilde wraak nemen op de overheid, maar eiste niets. Hij was behalve op wraak eropuit om beroemd te worden.⁷ Dat laatste lukte zeer goed. Maar dit verlangen kenmerkt niet zozeer de relatie terrorisme–media, alswel de relatie tussen geweld, media en cultuur in het algemeen. We leven immers niet alleen in een mediamaatshappij, maar ook in een samenleving die gekenmerkt wordt door drang naar succes en mediarioem, de *celebrity culture*.

4 Geciteerd in Biernatzki 2002, p. 7.

5 Hayes 2003.

6 Davis 2007.

7 Nacos 2002.

Als het gaat om de mediastrategieën van terroristen weten we simpelweg erg weinig. De reden is ook simpel, terroristen laten zich niet gemakkelijk vinden of in een keurig gesprek ondervragen door wetenschappers. Die kennis komt eerder van journalisten zoals Mark Blaisse en, meer recentelijk, Joris Luyendijk. Zij hebben de manipulatie van de media in de weergave van ‘de werkelijkheid’, zowel door terroristen, overheden als door journalisten zelf, uitvoerig beschreven, op basis van hun eigen ervaring en contacten in vooral het Midden-Oosten.⁸

Over de reactie van overheden op terreur weten we meer.⁹ En ook over de manier waarop vooral krant en televisie berichten over terreurdaden, daarover is de literatuur schier eindeloos, gebaseerd op kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyses. De interessantste conclusies in dit soort onderzoek gaan over de manier waarop over terreurdaden en de terroristen wordt bericht – bij wie ligt de sympathie? Bij de (eigen) staat, bij de slachtoffers of toch ook bij de terroristen en hun motieven? – en over de vraag in welke mate journalisten/media actief een rol spelen bij terrorisme. Dit laatste betreft vooral gijzelingen en de wijzen waarop contraterreuroperaties hier een einde aan maken.

Bovenstaande voorbeelden willen de complexiteit aangeven van de relatie tussen terrorisme en media, en op voorhand de nadruk leggen op de noodzaak om deze relatie te beschouwen als één relatie binnen de huidige mediacultuur waarop allerlei andere factoren en verschijnselen hun invloed hebben. Zonder besef van deze complexiteit van de talrijke aspecten en factoren, en zonder het besef van de wisselwerkingen tussen zowel terrorisme en de omgeving waarbinnen dit opereert, en tussen de media en de politiek-culturele omgeving waarbinnen deze opereren, lopen discussies over de relatie tussen terrorisme en media het gevaar tot eenzijdige oordelen te komen.

14.3 *Vervagende grenzen in de term ‘terreur’*

Aan de kwestie van de definities van het fenomeen terrorisme kan hier niet te veel aandacht besteed worden. Er helemaal aan voorbijgaan kunnen we evenmin. Daarom volgen er hier twee. De Algemene Vergadering van de Verenigde Naties heeft deze definitie van terrorisme geformuleerd: *‘criminal acts intended or calculated to provoke a state of terror in the public, a group of persons*

8 Blaisse 1989.

9 Vgl. Muller 1994.

or particular persons for political purposes...whatever the considerations of a political, philosophical, ideological, racial, ethnic, religious, or other nature that may be invoked to justify them'.¹⁰

De bekende tegenwerping tegen een dergelijke definitie is dat deze 'staatsterreur' uitsluit, maar deze uitsluiting is begrijpelijk. De VN bestaat immers uit lidstaten en staten, als monopoliehouders op geweld, besluiten wat criminele daden zijn. Een andere tegenwerping kan zijn dat deze definitie impliceert dat terreur politieke of 'hogere' doelen nastreeft. We zouden het daarom, net als William E. Biernatzki, nog simpeler kunnen formuleren:

'Terrorism is the exercise of violence or the threat of violence against an unarmed and/or unsuspecting population to coerce it to meet the demands of the aggressor'.¹¹

De onderverdelingen in typen terreur en typen media dateren uit de vorige eeuw, toen zaken nog gemakkelijker, leek het, te onderscheiden waren, en de ideologische scheidslijnen duidelijker waren. Dat had te maken met de Koude Oorlog – Oost en West – waarin al snel de uitspraak werd gedaan: 'wat voor de één een terrorist is, is voor de ander een vrijheidsstrijder'. Op zowel het terrein van de misdaad als de media zijn de grenzen in de afgelopen decennia vloeibaarder geworden. 'Gewone' criminelen aarzelen minder om het wapen van terreur, zoals gijzeling, ter hand te nemen, en media zijn nu overal aanwezig, en onderdeel geworden van ieders habitus, ook die van de terrorist.

Voordat we de veranderende rol van de media in het terrorisme bespreken, is het goed aan te geven hoe dun de lijn is geworden tussen het ene 'ideologisch' gemotiveerde terrorisme en het andere. Twee voorbeelden kunnen volstaan, die tegelijkertijd de grote rol van 'het effect' en 'de media' kunnen illustreren.

Timothy McVeigh, ex-soldaat, werd op 11 juni 2001 geëxecuteerd wegens zijn aanslag met een zelf gemaakte autobom vol kunstmest en nitromethaan op 19 april 1995 op het federale gebouw in Oklahoma City, waarbij 168 mensen om het leven kwamen, tot 9/11 de bloedigste terreurdaad in de Amerikaanse geschiedenis. Zijn daad was in zijn ogen een gerechtvaardigd antwoord op 'de misdaden van de Amerikaanse regering' in Waco, Texas, tijdens de 51 dagen durende belegering van het Branch David complex die uitmondde in de dood van 76 sekteleiden.

Op 11 maart 2002 drong een 59-jarige buschauffeur uit Uithoorn 's ochtends de op een na hoogste wolkenkrabber van Nederland, de 135

¹⁰ Hongju Koh 2002, p. 143-169.

¹¹ Biernatzki 2002, p. 5.

meter hoge Rembrandttoren in Amsterdam, binnen en gijzelde een twintigtal mensen, gewapend met een pistoolmitrailleur, handvuurwapen en een explosieve stof van onduidelijke herkomst. Met de gijzeling wilde hij Philips dwingen een einde te maken aan hun ‘creatieve onzin’ en ‘manipulatie van verkopers van breedbeeldtelevisie’. Op iedere etage moesten affiches voor het raam worden gehangen met teksten als ‘wij misleiden’ en ‘wij liegen’.¹² Hij was dus een terrorist volgens de bovengenoemde definitie van angst aanjagen en dreigen om bepaalde zaken af te dwingen.

Politie en ME omsingelden het gebouw, grendelden de omgeving af. Trein- en metroverkeer op het nabijgelegen Amstelstation mocht er niet stoppen. Het station zelf werd ontruimd. Na een dag van onderhandelen schoot de man op het toilet zichzelf twee kogels door het hoofd, en overleed op weg naar het ziekenhuis.

Op het achtuurjournaal las de nieuwslezer dit item voor, waarbij hij moeite moest doen om zijn lachen in te houden. Breedbeeldtelevisie! De reacties op diverse internetsites die nog bestaan laten min of meer dezelfde reacties zien: lachwekkend, rare wereld, sneu, goed dat het zo is afgelopen. Dat laatste is een terechte reactie. Want hoe zou de reactie zijn geweest als die verwarde buschauffeur, die al een lange strijd tegen ‘de instanties’ achter de rug had om te protesteren tegen de productie en verkoop van breedbeeldtelevisies, net als McVeigh in het landelijke Uithoorn voldoende mest had verzameld om met een gehuurde bestelbus de hele Rembrandttoren op te blazen, en voor een Nederlands 9/11 te zorgen?

Voor de burgers/kijkers mag McVeigh dan duizend keer interessanter zijn dan die buschauffeur – de eerste werd icoon, ‘mediaheld’ en onderwerp van vele boeken, terwijl er over de buschauffeur één (geflopte) film is gemaakt, zonder dat we zelfs zijn echte naam weten – voor de slachtoffers is er geen enkel verschil wat de motieven van de dader zijn. Voor de overheid die met een terreurdaad te maken heeft ligt dit anders. Weliswaar moet men in alle gevallen op alles voorbereid zijn, maar het kennen van de motieven beïnvloedt de operationele werkwijze, én dit brengt – als het gaat om een langer lopende actie zoals gijzeling – de factor ‘media’ direct in ‘het spel’.

Gezien de totaal verschillende uitkomst van Oklahoma en de Rembrandttoren zijn ‘de media’ de belangrijkste overeenkomst, hoe verschillend ook, dat wil zeggen in termen van publiciteit. De buschauffeur vond het bellen van het ANP en het ophangen van affiches – in eerste instantie – voldoende publiciteit om zijn chantage kracht bij te zetten. McVeigh waar-

12 <www.arrestatieteam.nl/artikelen/rembrandtoren.php>.

schuwde en eiste niets, hij deed. Maar na zijn daad vertelde hij waarom hij het Murrah Federal Building had gekozen: het had *'plenty of open space around it, to allow for the best possible news photos and television footage'*. Hij was vastbesloten: *'to make the loudest statement...and create a stark, horrifying image that would make everyone who saw it stop and take notice'*.¹³

In een massamaatschappij is directe communicatie tussen de bestuurders en burgers niet meer mogelijk. Daarom wordt wel gezegd: 'politiek is communicatie'.¹⁴ Communicatie via technische media. Ditzelfde idee van communicatie is populair onder de theorieën over terrorisme. Paul Wilkinson zegt bijvoorbeeld: *'When one says 'terrorism' in a democratic society, one also says 'media'. For terrorism by its very nature it is a psychological weapon which depends upon communicating a threat to a wider society'*.¹⁵

Dit idee van communicatie is uitgewerkt door Brigitte L. Nacos in haar definitie van terrorisme, waarin ze de media incorporeert, en daarmee hoopt alle controverses over de definitiekwestie op te lossen. Haar startpunt is de notie van het door de massamedia gemedieerde terrorisme, dat wordt begaan *'with the intention to publicize the deed, to gain publicity and thereby public and government attention'*.¹⁶ Over de vraag of dit uitgangspunt wel zo alomvattend is, en niet te veel afwijkingen buiten beschouwing laat, kwamen we al te spreken.

Toch zullen we beginnen met die specifieke relatievorm, die van: *'mass-mediated terrorism'*. Daarvoor is wel de bredere context nodig van de wijze waarop nieuws zich verspreidt.

14.4 De relatie media–oorlog

De relatie tussen terrorisme en media is een afgeleide van die tussen oorlog en media. En die is zo oud als de mensheid, als we media opvatten in de brede zin van het woord en bezien over de langst mogelijke periode uit de mensheid: sinds we kunnen spreken. Sinds we kunnen spreken, kunnen we beschrijven wat we hebben gezien: hij schoot daar die dood, daar ontplofte een autobom, en alles vloog in de lucht. Het verhaal doet de ronde, of het gerucht, en de angst verspreidt zich. Daar zijn dus geen technische massamedia voor nodig.

13 Nacos 2002, p. 12/13.

14 Hollihan 2001, p. 9.

15 Wilkinson 2001, p. 177.

16 Nacos 2002.

De mondelinge overdracht is altijd belangrijk gebleven, ondanks die eenzijdige aandacht voor de massamedia, en ligt aan de basis van veel angstgolven, inclusief de bekende *'moral panics'*. Voor de ontwikkelingen in deze nieuwe eeuw, met zijn multiculturele samenleving vol religieus-etnische conflicten ook in de eigen omgeving, is deze vorm opnieuw van groot belang. Islamitisch fundamentalisme bijvoorbeeld, inclusief de aanmoediging soms van terreurdaden en de bespreking van gepleegde terreurdaden, vindt veelal plaats binnen bepaalde moskeeën. Hier hebben, of hadden, 'de massamedia' geen weet van.

Voor de grote lijn is het van belang op te merken dat de technologische ontwikkelingen op het gebied van de oorlogstechniek en de massamedia sinds de uitvindingen van de negentiende eeuw ten nauwste met elkaar verstrengeld zijn geraakt. Fotografie, rotatiepers, repeteergeweer, film, televisie als 'ziende bom', simulatietechnieken en games, et cetera. Vanaf eind negentiende eeuw was zelfs de reclame voor Kodak hetzelfde als die voor de soldaat: *'Just aim, focus and shoot'*. In de Japans-Russische oorlog van 1905 werden er al zoeklichten rond het slagveld opgesteld zodat er 's nachts verder gevochten kon worden in het *'theater of war'*. Sindsdien geldt: wie gezien wordt, is verloren. Het verschil met het *'theater of terror'* is: wie gezien of gehoord wordt heeft gewonnen.

Drie ontwikkelingen kenmerken vanaf circa 1900 zowel het krijgsbedrijf als de massamedia: zichtbaarheid, versnelling en schaalvergroting. De grote filosoof van deze ontwikkeling, Paul Virilio, omschreef in 1984 in zijn boek *War and Cinema: The Logistics of Perception*, de situatie die vanaf de Eerste Wereldoorlog in toenemende mate zichtbaar werd als volgt:

'A war of pictures and sounds is replacing the war of objects (projectiles and missiles). In a technician's version of an all-seeing Divinity, ever ruling out accident and surprise, the drive is on for a general system of illumination that will allow everything to be seen and known, at every moment and in every place'.¹⁷

De Golfoorlog van 1991, met zijn videobeelden van *'smart bombs'*, leek Virilio en zijn landgenoot Jean Baudrillard gelijk te geven. Het vermogen om oorlog te voeren gaat gepaard met een parallelle informatiemarkt van propaganda, illusie en veinzerij. Technologische versnellers zoals satellietverbindingen, *real-time* beelden en hoge resolutie videobeelden vergroten de kracht van televisie niet alleen om het gewenste beeld van het slagveld uit te stralen, maar om hele werkelijkheden te vervangen. Daarmee zou het oog van de kijker niet meer te onderscheiden zijn van het oog van de camera, en zou het kritische bewustzijn ook verdwijnen.

17 Virilio 2001, p. vii.

De filosoof Baudrillard ging wegens al deze surrealistische tv-beelden zelfs zo ver te beweren dat die Golfoorlog helemaal niet had plaatsgevonden.¹⁸ Deze stellingname moeten we behalve uit het feit dat hij een filosofisch provocatief statement wilde maken over onze mediamaatschappij die nog louter zou bestaan uit namaakbeelden en illusies, waarschijnlijk ook verklaren uit het feit dat hij Fransman was, en die oorlog een Amerikaans-Britse aangelegenheid was. De hele wetenschap over oorlog, terreur en moderne media wordt sterk door de politieke cultuur beïnvloed waarin de wetenschappers zelf leven. Dit geldt ook voor Nederland.

Dit neemt niet weg dat er afgelopen decennia in de relatie oorlog-media twee algemene ontwikkelingen te signaleren zijn:

- de innige technologische verstrengeling tussen oorlog en mediale technieken;
- de terugkeer naar het primitieve, zoals intifada en burgeroorlog, waar al die militair-mediale technieken betrekkelijk tot geheel nutteloos zijn.

Maar in beide gevallen geldt: inmiddels wordt de wereld overspannen door een medianetwerk dat in staat is vanaf vrijwel elke plek bijna *live* elke gebeurtenis in elke huiskamer met tv of internetaansluiting te brengen. We leven in een *global village*, zegt men. Het is een cliché geworden. Niet alleen omdat de uitspraak reeds in 1838 is gedaan door de uitvinder van de elektrische telegraaf, Samuel Morse, en door Marshall McLuhan in de jaren zestig is gepopulariseerd, tezamen met zijn uitspraak '*the medium is the message*', maar ook omdat het begrip, net als die andere uitspraak, veelal gemakzuchtig en dus verkeerd wordt uitgelegd, zoals het gaat met clichés.

Het feit dat oorlog en media innig verstrengeld zijn geraakt betekent niet dat, zoals filosofen graag theoretiseren, alles *high-tech* is geworden. Het gaat nog steeds om mensen. Zo ook met de media. Hoe groot de versnelling en schaalvergroting ook zijn geweest in de afgelopen anderhalve eeuw, uiteindelijk nemen toch mensen beslissingen om ergens wel of geen aandacht aan te besteden, iets wel of niet te rapporteren, of uit te zenden. Vandaar dat we die *global village* in mediaopzicht beter met een handmatig bediende vuurtoren kunnen vergelijken: 'de media' zetten ergens het spotlicht op, en die plek op aarde wordt verlicht, de rest blijft in het duister. Dat noemen we het 'CNN-effect'. De komst van internet heeft de wereld pas echt tot een '*global village*' gemaakt, daar de toegankelijkheid ervan voor iedereen hier het kenmerk van is. En dit maakt de studie naar 'de massamedia' zoals die tot nu toe is gemaakt, deels verouderd.

¹⁸ Baudrillard 1991.

14.5 *Terrorisme, media en democratie*

Het effect van de steeds sneller wordende berichtgeving, en de soms manipulatieve aard ervan, op oorlog en terrorisme en terrorismebestrijding, is met de tijd enorm toegenomen. Ook al gaat het hier in wezen zoals altijd om de oeroude vraag: wie beheerst de media? In totalitaire staten is dit duidelijk, de staat. In democratieën is dit ook duidelijk: de media zelf, in wisselwerking met belanghebbenden en ‘de burgers’. Dit complex wordt ‘een spel’ genoemd van *checks and balances*, overtuiging en informatie-uitwisseling, ook in tijden van oorlog en terrorisme.

Het is goed de kernkwestie in een liberale democratie helder te stellen: kan ‘de publieke opinie’ je als overheid wat schelen bij het optreden tegenover terroristen? Als dit niet het geval is, heb je meer manoeuvreerruimte dan wanneer je als overheid je onderdanig hebt gemaakt aan de ‘publieke opinie’, media, parlement, grondwet en het ‘algemene klimaat’ dat bijvoorbeeld eist dat over elke actie à la minute verantwoording dient te worden afgelegd in de media en elke oplossing van een conflict geheel bloedeloos dient te verlopen.

Het verlangen van de overheid is simpel: zo veel mogelijk de vrije hand hebben om aan terreur een einde te maken, met onderschikking of gebruik van de vrije media. Dit verlangen is begrijpelijk, en oeroud in tijden van oorlog. Zoals de grote Britse oorlogscorrespondent van vroeger, Philip Knightley – bekend van popularisering van de uitspraak: ‘*The first casualty of the war is truth*’ – eens een Amerikaanse censor uit de Tweede Wereldoorlog aanhaalde: ‘*I’d tell them nothing till it’s over and then I’d tell them who won*’.¹⁹

In democratieën met vrije media kan dit niet meer. Ze moeten daarom worden verleid of geïntimideerd tot zelfcensuur. Het grote dilemma voor zowel overheid als media en bevolking is natuurlijk dat censuur ingaat tegen de principes van de vrije democratie, die voor veel terroristen juist in haar geheel ondermijnd of afgeschaft zou moeten worden.

In de praktijk van het veranderende medialandschap is dit politiek-ethische dilemma geheel ondergeschikt geworden aan het praktische feit van de groeiende moeilijkheid voor overheden om nog met ‘de media’ te overleggen, of censuurmaatregelen ook af te dwingen. Dat dit laatste wel kan, wordt bewezen door het genoemde Britse voorbeeld van verboden, zoals bijvoorbeeld het verbod om leden van de IRA te interviewen. De nauwe samenwerking tussen Britse overheid en de omroepen, vooral de staatsgefinancierde BBC, op het terrein van terreur, heeft de berichtgeving over ter-

¹⁹ Biernatzki 2002, p. 15.

reuraanslagen niet verhinderd, alleen de terughoudende manier waarop dit gebeurt vergroot.

Naast de decennialange gewenning aan IRA-terreur hebben deze verboden en terughoudendheid in het algemeen in de berichtgeving misschien bijgedragen aan de alom bewonderde kalmte van de Britten na de zeer bloedige aanslagen in de Londense metro op 7 juli 2005, met vele tientallen doden.²⁰ De factor van gewenning speelt ook in andere landen waar binnenlandse terreur aan de orde van de dag is, zoals Spanje en zijn terreur door de Baskische afscheidingsbeweging ETA.

14.6 *Media, belangen en beeldvorming*

De kenmerkende veranderingen in het medialandschap van de afgelopen decennia zijn, zeker in landen als Nederland met zijn voorheen sterk door de politiek-culturele elites gedomineerde kwaliteitskranten en omroepen van het publieke bestel, duidelijk: eindeloze proliferatie van massamedia die zich onafhankelijker opstellen van de overheden en dominante ethische gedragsvoorschriften van voorheen, die commerciëler zijn geworden in de zin van gevoeliger voor concurrentie van andere en vooral nieuw verschenen media – internet en gratis dagbladen bijvoorbeeld.

De decennialange ontwikkeling van de niveauverhogende professionalisering binnen de kwaliteitsjournalistiek heeft ten slotte tot een dubbelzinnige, zo niet hypocriete, houding geleid ten aanzien van het eigen beroep, en ook ten aanzien van het 'nieuws'. Enerzijds worden de eigenschappen 'onafhankelijkheid', 'neutraliteit' en 'objectiviteit' hoog in het vaandel gedragen, als bewijzen van de professionaliteit. Anderzijds is er die gegroeide commercialisering en publieksgerichtheid, inclusief emotionalisering, van alle media. Hierbij komt nog het feit dat de steeds anoniemer en groter worden media-bedrijven, en ook redacties zelf, steeds meer geleid worden door managers uit het harde economisch-financiële bedrijfsleven, en niet altijd meer gerekruteerd worden uit de gelederen van de journalistiek zelf. Dit feit leidt tot meer aandacht voor marktaandeel en winst, en minder voor journalistiek- of politiek-ethische reflectie.

Juist op het terrein van het politiek-ideologisch én emotioneel zo beladen onderwerp als terrorisme leidt dit tot grote spanningen en ethische

²⁰ Beunders 2005, p. 7.

conflicten binnen de media zelf, en in de relatie met overheden, en niet te vergeten de burgers zelf.

Terwijl in de gedemocratiseerde wereld van internet ‘het woord’ nog altijd zeer aanwezig blijft naast alle mogelijke audiovisuele presentatie, is het visuele binnen de televisiewereld de afgelopen decennia alleen maar toegenomen ten koste van mondelinge uitleg en analyse. De bizarre verspreiding van talk-shows heeft er daarbij voor gezorgd dat de televisie hét medium is geworden dat de natie als praatgemeenschap bij elkaar houdt. Maar dit op een wijze waarin meningen boven feiten, bewijzen en analyses gaan. Beelden plus meningen, dat laatste ook op de radio, zijn dus doorslaggevend geworden voor de massamedia, inclusief internet.

Op televisie geldt de aanwezigheid van ‘het beeld’ niet alleen als voorwaarde om ergens überhaupt aandacht aan te besteden – *no picture, no show* – maar gelden deze beelden ook vaak als alfa en omega van het bewijs, hoe gemanipuleerd deze in dit digitale tijdperk ook kunnen zijn en hoe onduidelijk de afzender meestal is.

Beeldvorming is door dit alles steeds belangrijker geworden. En in beeldvorming gaat het om een aantal doorslaggevende feiten:

- wie als eerste een label weet te geven aan de gebeurtenissen en beelden ervan, heeft een vaak niet meer in te halen voorsprong;
- de toon en bewoordingen van berichtgeving, en discussie, over terrorisme is cruciaal voor de sturing van de perceptie bij de burgers;
- deze beeldvorming is evenwel niet eenduidig of altijd succesvol. De pogingen van bijvoorbeeld terroristen om de beeldvorming over hun motieven te sturen slagen lang niet altijd, of werken soms averechts. Dit komt omdat de beelden niet altijd sporen met de begeleidende tekst. Een terrorist, en ook de nieuwslezer op televisie, kan nog zo beklemtonen dat die zelfmoordactie op dat marktplein de enige uitweg was en dat de ware schuldige deze of die regering is, wat kijkers zien is een bloedbad op een marktplein en veel doden en verdriet. Zelfs als een nieuwslezer, of een krant, de daad als een daad van een ‘vrijheidsstrijder’ en niet van een terrorist afschildert, is het maar de vraag wat de reactie van kijkers/lezers is: goed gedaan? Of: mooie vrijheidsstrijders zijn dat! Gemakkelijke conclusies over de effecten van de bewoordingen en toon van berichtgeving zijn, bij gebrek aan grootschalige perceptiestudies, dan ook niet zomaar te trekken.

Deze kanttekeningen nemen niet weg dat toon en bewoordingen, zeker op langere termijn, hun effect hebben. Dit geheel overeenkomstig de uitspraak van de expert op het gebied van gebruik en effecten van taal, George Orwell: *'if thoughts corrupt language, language can also corrupt thought. A bad usage can spread by tradition and imitation, even among people who should know better'*.²¹

In hun bekende studie uit 1982 hebben Alex Schmid en Janny de Graaf bevestigd hoe weinig neutraal bewoordingen inzake terrorisme meestal zijn.²² Media moeten óf kiezen tussen de etiketten die terroristen of contraterroristen gebruiken, óf zelf eigen bewoordingen verzinnen. Als het bijvoorbeeld gaat om een gewelddadige opstandeling zijn woorden mogelijk als 'terrorist', 'soldaat', 'vrijheidsstrijder', 'crimineel' of 'guerrillastrijder'. De keuze van een journalist impliceert een moreel oordeel. Het gevolg is dat de journalisten zich gedragen als 'retorische versterkers' van ofwel de terroristen ofwel regeringsfunctionarissen. Welke terminologie de media ook gebruiken, deze wordt de eerste definitie van de sociale werkelijkheid.

14.7 *Massamedia als handlangers van de terroristen?*

Terrorisme is de hele geschiedenis door beoefend. Maar in afgelopen decennia heeft terrorisme wel specifieke kenmerken gekregen, mede door de interactie met de massamedia, en opnieuw door de komst van internet.

De stelling dat de media bedoeld of onbedoeld handlangers zijn geworden van de terroristen kwam op in de jaren zeventig en tachtig. Dit had alles te maken met de schokkende nieuwigheid van het terrorisme van die tijd – aanslagen, vliegtuigkapingen en vooral gijzelingen. En met het feit dat dit niet alleen voor de overheden nieuw was, waarbij weinig *'best practices'* voor handen waren over de vraag hoe te handelen. Dit gold ook voor de media, ook in Nederland dat in die tijd opgeschrikt werd door bezettingen van buitenlandse ambassades en gijzeling van het aanwezige personeel, of de unieke gebeurtenissen, wereldprimeurs zelfs, van de treinkapingen door Zuid-Molukkers in 1975 en 1977, waarbij ook daadwerkelijk gegijzelden gedood werden.

Onervarenheid was aanvankelijk troef bij zowel de regering en operationele eenheden die een einde wilden maken aan de terreurdaden, als bij de journalisten die, uit volle overtuiging van hun beroepsplicht, zo goed en zo uitgebreid mogelijk over de sensationele gebeurtenissen wilden berichten.

21 Orwell 1968, p. 167.

22 Schmid & De Graaf 1982, p. 82.

Er zijn uit binnen- en buitenland opmerkelijke, schokkende acties geweest van media die met hun berichtgeving de reddingsoperaties hinderden of onmogelijk maakten, soms ook ten koste van de levens van gegijzelden.

Bij de bezetting van de Indonesische residentie in Wassenaar in 1970, gingen premier De Jong en minister van Buitenlandse Zaken Luns er gewoon zelf heen, om te proberen de Zuid-Molukse bezetters te overreden hun actie op te geven. De minister struikelde daarbij nog over een hekje bij een heg. Men beseftte geen moment blijkbaar dat zij zo doodgeschoten hadden kunnen worden, maar hadden ook geen benul van de latere overtuiging dat politieke bewindspersonen de onderhandelingen altijd door anderen moeten laten doen.

Op hun beurt konden journalisten direct met de bezetters bellen, en zonden zij de gesprekken uit over de radio. Aangezien de bezetters ook over radio en tv beschikten, beseften ze toen door die bellende journalisten pas dat de media ook een instrument kunnen zijn naast de bezetting en gijzeling zelf.²³ Bij de treingijzelingen, en de gijzeling in het Provinciehuis in Assen, maakten de media namen bekend van gegijzelden, zodat de gijzelnemers via de radio hoorden wie ze eigenlijk gijzelden. Een van hen werd daarom gedood.

Dit soort voorbeelden van fatale gevolgen door nonchalant gedrag van journalisten zijn er legio, ook bij de grote internationale terreuracties zoals de gijzeling door Palestijnen van Israëliëse sporters op de Olympische Spelen van München in 1972, de ontvoering van de Duitse werkgeversbaas Hans Martin Schleyer door de RAF in 1977, de gijzeling van Amerikanen in Teheran in 1979/80 en de kaping van het TWA-847 vliegtuig in 1985. Soms wisten de ontvoerders/kapers via de mediaberichtgeving dat een bevrijdingsactie onder weg was, of dat de regering niet op hun eisen zou ingaan, waarna meer bloed vloeide.²⁴ Bij sommige acties waren de terroristen zo veelvuldig aan de lijn met journalisten, die deze gesprekken soms live uitzonden, dat de onderhandelaars er niet eens tussen konden komen.

Een ander negatief effect van de handelwijze van de media, vanuit overheidstandpunt gezien, was behalve de intense berichtgeving de grote aandacht voor de slachtoffers en hun familieleden. Zij kwamen uitvoerig aan het woord tijdens de gijzelingen, vaak met smeekbedes aan hun eigen overheden om toe te geven aan de eisen, en verhoogden daarmee de druk op de overheden om zowel zo snel mogelijk een einde te maken aan de terreur, maar dit ook op zo bloedeloos mogelijke wijze te doen.

23 Schmid e.a. 1982, p. 69 e.v.

24 Cohen-Almagor 2005.

Terreur is, behalve voor de slachtoffers, ook vaak als propaganda bedoeld. De wijze waarop terroristen in emotioneel opzicht gebruikmaakten van de media, bijvoorbeeld door de gegijzelden bepaalde boodschappen te laten voorlezen of smeekbedes te laten uiten, is wat de effectiviteit ervan betreft omstreden. Soms maakten dergelijke ‘oproepen’ indruk, zoals die van Hans Martin Schleyer. Maar soms lagen, zoals bij Saddam Hussein die tijdens de aanloop naar de Golfoorlog in 1991 een gegijzeld Brits jongetje over zijn bol aaide, de propaganda en manipulatie er zo dik bovenop, dat dergelijke beelden een averechts effect sorteren op de publieke opinie die deze wilden bewerken.

Er zijn wel op enige onderdelen van de relatie media–terrorisme empirisch gestaafde conclusies getrokken waarover de meeste onderzoekers het eens zijn. Zo wordt bewezen geacht dat plattelandsguerrilla in de jaren zestig in Latijns Amerika zich naar de stad verschoof, simpelweg omdat daar meer media aanwezig waren, en dus gerekend kon worden op meer ‘*media coverage*’. Zo is ook duidelijk dat aanslagen in de Derde Wereld groter en bloediger moeten zijn om überhaupt opgemerkt te worden door de internationale media, die gedomineerd worden door het Westen. De aanslagen in de jaren negentig op de Amerikaanse ambassades in Khartoum en Nairobi zijn daar voorbeelden van. Maar als het gaat om vele andere aspecten, zoals over de verspreiding en vermeerdering van terrorisme door de handelwijze van de media, is er een groot gebrek aan empirisch bewijs.²⁵

Als het gaat om het doel van de terroristen meer aandacht te krijgen voor hun streven, dan is ook duidelijk dat dit door terreur het geval is. En ook dat thematisch vorm gegeven achtergrondverhalen in de media de publieke opinie beïnvloedt, in die zin dat er meer kennis ontstaat over de wortels van het politiek gemotiveerde geweld. Brigitte Nacos wijst er echter in een van haar studies ook op dat respectabiliteit en legitimiteit slechts ‘zeer sporadisch’ worden bereikt door terroristische groepen.²⁶

Tot slot varieert de mediastrategie van terreurgroepen ook al naar gelang de fase waarin zij, als sociale beweging, zich bevinden. Al naar gelang deze fase kan men diverse stadia onderscheiden met verschillende bijbehorende doelgroepen, zoals: de wereldopinie, de nationale meerderheid die tegen hun doelen is gekant, de minderheid waarvoor ze zeggen te strijden, de nationale regering, rivaliserende groeperingen, en de terroristengroep zelf en zijn aanhangers.²⁷

25 Picard, p. 51.

26 Nacos 1994, p. 73-75.

27 Irvin 1992, p. 62-85.

We moeten daarom op dit punt concluderen dat de media belangrijk zijn in de overwegingen van terroristen, maar dat deze niet de enige kanalen zijn om hun punt duidelijk te maken. De massamedia kunnen ook een positieve dan wel negatieve rol spelen, omdat ze weliswaar voor meer begrip kunnen zorgen, maar ook voor meer afkeer, en zo voor meer steun aan de bestrijders van de terreurgroep. Soms is het doel ook niet propaganda, maar gewoon wraak, langzame ondermijning van het moreel of destabilisering van de bestaande structuren.

14.8 De rol van het publiek

Over het effect van terreur op de publieke opinie is veel minder bekend dan over de manier – hoeveelheid aandacht en de aard ervan – waarop de massamedia krant, radio en televisie over terreur berichten. Er zijn natuurlijk altijd, en steeds vaker, opiniepeilingen gehouden over de vraag wat het ‘publiek’ van de terreurdaad, de opgegeven motieven van de terroristen en mogelijke oplossingen dacht. De uitslagen ervan lopen sterk uiteen, en wijzigden zich ook over verloop van tijd. Dat is de kracht van de geschiedenis, die verandert.

Zo is het overbekend hoe sterk en snel de mening kan veranderen in bijzondere gevallen. Nelson Mandela’s ANC stond tot eind jaren tachtig in veel landen van het Westen op de lijst van terroristische organisaties. Enige jaren later was hij president, en sindsdien geldt hij, Nobelprijswinnaar voor de Vrede ook, als symbool van onverzettelijkheid én verzoening, een wereldleider waarvan er maar weinig zijn. Ditzelfde geldt, in veel mindere mate en anders, voor wijlen PLO-leider Yasser Arafat. Lange jaren symbool van terreur, daarna president, en ook Nobelprijswinnaar voor de Vrede, samen met wijlen premier Yitzchak Rabin van Israel. Diverse Israëliëse leiders, vanaf premier Menachem Begin, hadden hun wortels als verzetsstrijders, die in die begintijd van de staat Israel als terroristen werden aangeduid. Het kan verkeren.

In Nederland was het in de jaren zeventig opvallend hoe veel sympathie de Zuid-Molukse terroristen in de media en publieke opinie, en zelfs van de kant van de overheid, kregen tijdens en na hun terreurdaden. In plaats van verharding van het klimaat was het resultaat veeleer meer kennis van en begrip voor de Zuid-Molukse zaak, en ‘hebben deze acties veeleer de lucht gezuiverd’.²⁸ Dit had sterk te maken met de wijze van reageren door

28 Schmid e.a. 1987, p. 121.

de overheid; pacificerend in plaats van confronterend van aard. De wijze van terreuruitoefening alsook de beantwoording van dit probleem blijkt sterk samen te hangen met de politieke cultuur in een land.²⁹

Zeker is dat in de literatuur een zeer scheve verhouding bestaat tussen het onderzoek naar de relaties tussen media en terrorisme (en ook overheden en terrorisme) en de hoeveelheid studies naar de wortels en oorzaken van het terrorisme zelf. Het Nederlandse voorbeeld van het Zuid-Molukse terrorisme en de bestrijding ervan verleent enige bewijskracht aan de stelling van Robert G. Picard dat het openstellen van de massamedia voor zich vervreemd voelende of daadwerkelijk achtergestelde mensen en groeperingen als middel om het geweld in de wereld te verminderen misschien wel te prefereren is boven elke andere manier om het geweld te beteugelen.³⁰

Of dergelijke terreurdaden, ondanks begrip bij sommige groepen, toch op langere termijn niet vooral voor blijvende angst en verharding zorgen in een samenleving is de vraag. Dat is een van die vele onderzoeksvragen waarvoor multidisciplinaire, longitudinale studies, inclusief periodieke diepte-interviews, noodzakelijk zijn. Feit is immers dat het klimaat tegenover criminaliteit en geweld – waarschijnlijk ook en vooral onder invloed van groeiende onveiligheid in eigen omgeving – vanaf beginjaren tachtig verhardde. In de troonredes werd bijna elk jaar geconstateerd dat de criminaliteit toenam en dat de regering hier meer en strengere maatregelen tegen zou nemen.³¹

Omgekeerd is de houding in menig westers land, zoals Nederland, tegenover Israel in zijn strijd tegen het Palestijnse verzet tegen bezetting van 'hun' gebieden de afgelopen jaren van uitermate goedgezind omgeslagen in kritisch tot zeer kritisch. En, om de rol van de publieke opinie nog verder te problematiseren, de vele aanslagen van de IRA in Engeland, vooral Londen, en de gecensureerde en gestuurde berichtgeving over 'de terroristische IRA' in alle Britse media, heeft uiteindelijk een vredesakkoord niet in de weg gestaan. De altijd als terrorist afgeschilderde Gerry Adams is nu vice-premier in de Noord-Ierse regering van protestanten en katholieken. Ofwel, soms is de kracht van de geschiedenis, of de kracht van een heel lang volgehouden strijd, groter dan de kracht van de media en de wisselende beeldvorming.

29 Vgl. Duyvestein & De Graaf 2007.

30 Picard 1991, p. 49-62.

31 Beunders & Muller 2005.

14.9 *Media en de ‘Security State’ van ‘Surveillance & Visibility’*

De ontwikkelingen op het terrein van media, geweld en terrorisme zijn in de afgelopen jaren in een stroomversnelling geraakt, zoals in lange tijd daarvoor niet het geval was. In de decennia van de jaren zestig tot en met tachtig, de periode waarin de diverse vormen van het nieuwe terrorisme – vooral vliegtuigkapingen – steeds meer in de media kwamen en ermee verstrengeld raakten, was er een zeker patroon in te ontdekken aan de kant van de terroristen. En was het aan de kant van media en overheid een zware oefening, vol *trial and error*, om hier een antwoord op te vinden of, in geval van de media, op verantwoordelijke wijze mee om te gaan.

Enkele revolutionaire ontwikkelingen hebben de toch al complexe driehoeksrelatie tussen terrorisme, media en overheid nog complexer gemaakt.

De technologische revolutie van internet en andere wereldomspannende communicatietechnologieën zoals satellieten voor telefoon en andere dataoverbrenging, en de commerciële ontwikkeling binnen het kapitalisme, dat zich over nagenoeg de hele wereld heeft verbreid sinds de val van het communisme, hebben tezamen gezorgd voor een mondiale netwerksamenleving. Deze verschilt wezenlijk van de wereld voor de jaren negentig, toen de communicatie – afgezien van de oude media zoals interpersoonlijk contact – in hoofdzaak *top-down* was. De communicatie verliep in hoofdzaak van centrale zenders naar de burgers – wederom afgezien van de aloude communicatiemiddelen, zoals brief en telefoon. Deze *top-down communication* is in snel tempo aangevuld met andere communicatiepatronen, zoals de bottom-up communicatie en de horizontale communicatie tussen burgers, wereldwijd, onderling.

De vroegere driehoeksrelatie ‘terrorisme–media–overheid’ moet nu aangevuld worden met ‘de burgers’, zodat er een ingewikkelder patroon ontstaat. In de praktijk is nu elke burger in de wereld in staat zich te mengen in de communicatie, op welk niveau ook. Sociale bewegingen waren er altijd, maar de mate waarin nu ‘micro-mobilisatie’ via oude en vooral ook nieuwe media mogelijk is, is revolutionair te noemen.

De gevolgen voor de relatie media–terrorisme zijn door dit alles groot en verstrekkend. Maar niet minder groot zijn de gevolgen van de digitale communicatierevolutie voor de relatie overheid–samenleving. Deze heeft in korte tijd de samenleving tot een samenleving gemaakt die sommige wetenschappers kenschetsen als ‘*Security State*’, met als eigenschappen *Surveillance*

en *Visibility*.³² *Surveillance Studies* zijn in deze eeuw, vooral in de Angelsaksische wereld, uitgegroeid tot een gehele onderzoeksdiscipline. In deze studies wordt overigens sterk de invalshoek gekozen van de staat als bepalende actor ten behoeve van de veiligheid van de samenleving. Het feit dat de verzorgingsstaat al sinds de Tweede Wereldoorlog bezig is met centralisering en dataverzameling ten behoeve van het sociaal-economische welzijn (uitkeringen, belastingen, gezondheidszorg) van de burgers, wordt in deze studies wel eens vergeten.

Binnen ons bestek is het noodzakelijk ons te beperken tot de scherp veranderende betekenis van media voor zowel het terrorisme als de terrorismebestrijding. In de kern komt de revolutie hierop neer: elk medium kan nu gebruikt worden voor terreur en contraterreur, en een steeds groter deel van de burgers – inclusief de terroristen – heeft toegang tot de steeds grotere waaier van media. Op haar beurt beschikt de overheid, na een grote inhaal-slag, tegenwoordig ook over alle mogelijke media om de ‘wapenwedloop’ met terroristen, en criminelen in het algemeen, vol te houden of zelfs te winnen.

Internet en de aloude televisie vormen nog altijd de belangrijkste media in de relatie media–terrorisme, in elk geval in de debatten erover. Maar de zich op epidemische wijze verbreidende andere vormen van media – bewakingscamera’s, lichaamsscans, databanken – nemen snel de overhand in zowel de praktijk als in de discussie over de mediamaat-schappij waarin we in de eenentwintigste eeuw zijn aangeland. Mede als gevolg van de decen-nialange uitoefening van terreur door groepen terroristen.

Want hoe complex alle relaties op het terrein van terrorisme ook zijn, en hoezeer de verzorgingsstaat zelf haar eigen bijdrage heeft geleverd aan de creatie van de *Security State* – dit dus in positieve zin van sociale veiligheid – er kan geen misverstand over bestaan dat het terrorisme vanaf de jaren zestig de hoofdschuldige is aan de allengs intenser wordende beveiligingsindustrie. Eén voorbeeld is voldoende: de vliegtuigkapingen vanaf de jaren zestig hebben het vliegen tot een zwaar bewaakte bezigheid gemaakt, waarbij elke reiziger intussen als potentiële dader wordt beschouwd. De beveiliging van alle openbare ruimtes – via officiële of niet-officiële functionarissen en media – heeft zich in de afgelopen jaren als een olievlek uitgebreid.

Als er één effect zichtbaar is van de relatie media–terrorisme, dan lijkt het de sluipende effecten te zijn geweest op de publieke opinie. We kunnen namelijk nog zoveel ‘schuld’ toekennen aan overheden en bedrijfsleven als

32 Vgl. Haggerty & Ericson 2006.

het gaat om het gebruik of misbruik maken van de toenemende gevoelens van onveiligheid – en die zijn volgens sommige onderzoeken geheel terecht³³ – om eigen macht of omzet te vergroten, alle berichten in de media en alle opiniepeilingen van de afgelopen jaren wijzen uit dat de bevolkingen in het Westen zich zonder morren neerleggen bij de explosieve groei aan beveiligingsmaatregelen.

De pressie, bijvoorbeeld, om over te gaan tot het ophangen van nog meer beveiligingscamera's (cctv) komt ook vanuit de bevolking zelf, van burgers, van lokale politie en niet alleen van de middenstand die have en goed heeft te verdedigen. Een citaat, van een functionaris van de Geïntegreerde Monitor Centrale in Den Haag in 2006: 'Na de moorden op Fortuyn en Van Gogh stellen mensen veiligheid boven privacy. Dat was enkele jaren geleden wel anders. De laatste klacht die ik kreeg, was van iemand die zich afvroeg waarom er in zijn straat géén cameratoezicht is'.³⁴

Vergeleken bij de begintijd van de inzet van media bij de opsporing van geweld, vanaf de begintijd van televisie, is deze omslag naar vrijwel totale acceptatie van, zelfs het afdwingen van beveiliging van de samenleving met behulp van alle mogelijke media, een opzienbarende verandering in de houding van de bevolking op het terrein van veiligheid. Geweld in eigen buurt, en terrorisme in eigen land of in andere delen van de wereld, lijken hier een belangrijke stimulans voor te zijn geweest.

De tegengeluiden, of het verzet, in Nederland tegen het toenemende Big Brother-karakter van de samenleving komen nog voornamelijk van de kant van het door de staat zelf ingestelde College Bescherming Persoonsgegevens, en van de kant van kritische journalisten. Wat het laatste betreft valt overigens de dubbelzinnigheid op, overeenkomstig de dubbelzinnigheid die Hans Boutellier heeft beschreven in *De veiligheidsutopie*, het verlangen naar vrijheid en naar veiligheid.³⁵ Eén Nederlands voorbeeld moet hier volstaan.

Een hooligan-vechtpartij op de A9 bij Beverwijk tussen supporters van Ajax en Feyenoord op 23 maart 1997 kostte het leven aan de Amsterdammer Carlo Picornie. Er waren videobeelden van, gemaakt door verkeersbewakingssystemen. Het Openbaar Ministerie vond dat er te veel mensen op stonden die niets met de zaak te maken hadden en bracht de beelden niet in in de rechtszaak. De raadkamer van Haarlem gelastte anders, en beval de videobeelden van Rijkswaterstaat alsnog beter te bekijken. Men zag de

33 Vgl. Livingston 1994, p. xi.

34 *AD/Haagsche Courant*, 25 oktober 2006.

35 Boutellier 2002.

beelden van een gewonde Picornie. Het kritische weekblad *Vrij Nederland*, altijd op de bres voor de belangen van de burger zoals privacy, verweet het OM niet voldoende gebruik gemaakt te hebben van de beelden van de bestaande bewakingscamera's.³⁶ Ofwel, als er te veel camera's zijn wordt er geklaagd over Big Brother, als er niet genoeg of afdoende gebruik van wordt gemaakt wordt geklaagd dat de *Surveillance Society* niet goed genoeg ontwikkeld is.

Hoezeer de ontwikkeling in de richting van een *Security State* ook autonome trekken heeft, en gestimuleerd wordt door allerlei politiek-maatschappelijke eisen, het staat buiten kijf dat het terrorisme een belangrijke, zo niet de belangrijkste, oorzaak is van de explosieve groei in de vraag naar veiligheid, en de nog explosievere groei in het aanbod van beveiligingsmaatregelen, vrijwillig aangeboden door het bedrijfsleven en afgedwongen door de overheden.

We zullen hier een aantal vragen behandelen over de rol die de oude en nieuwe media – dus inclusief *ctv* en databases etc – spelen in het terrorisme enerzijds en de komst van de *Security State* anderzijds.

Sinds de komst van internet is het duidelijk dat naast alle andere vormen van primitief en high-tech terrorisme – stenen gooien, gifgas verspreiden, biologische virussen verspreiden etc. – de cyberterreur een nieuwe loot aan de stam is. Niet lang na de massale verspreiding van internet waren de eerste internetvirussen daar, met verleidelijke namen als *Anna Koernikova* of *I Love You*, verspreid door mensen die hier vreugde aan beleefden, zoals een man uit het Nederlandse Sneek.

Dat terroristen er met internet een ongekend eenvoudig communicatiemiddel bij hebben gekregen, zowel voor onderlinge communicatie als voor het frustreren van communicatie van de tegenstanders, mag duidelijk zijn.

Als het gaat om de beeldvorming – volgens de stelling 'terreur is communicatie' – dan is internet een medium van alle mogelijke beeldvorming en beïnvloeding ervan. Als terroristen geen directe toegang hebben tot de oude massamedia, dan is hun boodschap – inclusief bloederige beelden – zonder problemen op internet gezet. De onthoofding van met name Amerikanen in Irak, zoals Nick Berg, en Afghanistan, zoals Daniel Pearl, wordt door televisie niet vertoond, maar de geruchten over de aanwezigheid ervan op internet verlokken miljoenen mensen om er toch naar te kijken.

36 *Vrij Nederland*, 11 november 1997.

Behalve de virussen en de onderlinge communicatie tussen terroristen is de bestrijding van de verbreiding van terroristische boodschappen en handelingen via internet uitermate moeilijk te bewerkstelligen.

De grootste en schokkendste revolutie op het gebied van media en terrorisme werd gevormd door de aanslagen op de Twin Towers, het Pentagon en de gijzeling van het passagiersvliegtuig boven Pennsylvania op 11 september 2001. Het feit dat de tweede inslag in de Twin Towers live te zien was op televisie in de hele wereld, en het symbolische karakter van het doelwit – de kern en trots van het Amerikaanse kapitalisme – heeft twee opvattingen fundamenteel veranderd:

- we zijn in de 21e eeuw definitief in een andere, permanent gevaarlijke wereld aanbeland;
- alles moet in het werk worden gesteld om herhaling van dit soort aanslagen te voorkomen, ook als dit ten koste gaat van de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van media en de burgerlijke vrijheden in het algemeen.

De drang om technische media zoals bewakingscamera's in te zetten om de veiligheid in de openbare ruimte te vergroten was niet alleen op vliegvelden al lang aan de gang, maar kreeg in de jaren negentig een extra impuls na enkele schokkende gebeurtenissen in het Westen zelf. Ten eerste de moord in Liverpool op de driejarige Britse peuter James Bulger in 1993 door twee jongens van tien jaar. De schokkerige beelden van bewakingscamera's in het winkelcentrum lieten zien hoe de beide jongens de peuter aan de hand meenamen. De conclusie na deze en andere schokkende moorden was niet dat die cctv-beelden de moord niet hadden voorkomen, maar dat veiligheidscamera's veel meer moesten worden ingezet.³⁷

Bloedbaden, door eigen burgers aangericht, zoals in het Schotse Dunblane in 1996, of op Amerikaanse middelbare scholen, zoals Columbine Highschool in 1999, versterkten de angst voor geweld. Aanslagen door buitenlandse terreurgroepen, zoals de Libische aanslag op een PanAm-toestel boven Lockerbie in Schotland in 1988, waarbij alle inzittenden en 11 mensen op de grond om het leven kwamen, waren daaraan voorafgegaan.

In de afgelopen tien jaar is er dus een vermenging opgetreden van binnen- en buitenlandse terreurdaden, waarbij het publiek zich weinig druk maakt over de vraag welke geweldsexplosie nu terreur en welke gewone misdaad moet worden genoemd. Het resultaat is hetzelfde: een verharding

37 Vgl. Coleman 2004.

van het wereldbeeld, een verharding in de beeldvorming, door zowel de oude media verwoord en verbeeld als in de nog veel hardere en ruwere chat-forums op internet.

De *Security Society* wordt door het toenemende geweld, en de wellicht nog sneller toegenomen perceptie van geweld dankzij alle mediaberichtgeving en mediabeelden, steeds meer ingericht om terreurdaden van binnen- en buitenlandse terroristen tegen te gaan, alsook gewelddaden van eigen burgers tegen elkaar. Zo worden steeds meer media ingezet die niet langer in het kader van de opsporing behulpzaam moeten zijn, maar steeds meer in preventieve zin.

De Britse Surveillance-wetenschappers David Wood en Kirstie Ball constateerden in 2006 over de ontwikkelingen in hun land – waar 4,2 miljoen cctv-camera's staan, ofwel één op elke veertien burgers en de koppeling van databestanden een enorme vlucht heeft genomen – dat het land een infrastructuur heeft geschapen waar totalitaire leiders uit het verleden alleen maar van konden dromen. Zij onderstrepen terecht dat er geen sprake is van een kwaadaardige samenzwering van de staat tegen de burger. Overheid en bedrijven beogen bijvoorbeeld ook de dienstverlening te verbeteren met behulp van persoonlijke gegevens. De 'surveillancesamenleving' zien zij dus niet als iets dat per se verkeerd is, maar dat wel gevolgen heeft voor de burgerrechten, die vaak over het hoofd worden gezien.³⁸

Zo voorspellen Britse regeringsrapporten dat in 2016 consumenten kunnen worden gescand als ze winkels binnengaan, scholen chips introduceren zodat ouders kunnen volgen wat hun kinderen op school eten, en werkgevers sollicitanten kunnen gaan afwijzen op basis van de hen ter beschikking staande gezondheidsgegevens.³⁹

Over het effect van al deze *high-tech* ontwikkelingen, en van bewakingscamera's in het bijzonder, is er evenwel geen consensus. Sommige burgemeesters prefereren nog altijd een politieagent te paard in het uitgaanscentrum boven het ophangen van allerlei bewakingscamera's. Feit is evenwel wel dat de politie hoog opgeeft van de verbeterde opsporingsmogelijkheden dankzij de beelden van de bewakingscamera's, en dat deze een mooie aanvulling zijn op de reeds decennialang bestaande tv-programma's zoals *Opsporing Verzocht* waarin om hulp van burgers wordt gevraagd bij de opsporing. In de media worden ook steeds vaker successen in de opsporing als gevolg

38 NRC Handelsblad 3 november 2006; vgl. Ball & Webster 2003.

39 BBC News 2 november 2006.

van cctv-beelden breed uitgemeten, al zijn de voorbeelden van vals alarm ook legio.⁴⁰

Op het terrein van nationale en internationale terreur hebben alle modernste beveiligingsmethoden, die steeds meer uit media bestaan en steeds minder uit mensen, wisselende effecten. Feit is dat op Europese vliegvelden het aantal vliegtuigkapingen is teruggelopen, al kan dit ook het gevolg zijn van veranderde strategieën en doeleinden van terroristen. En niet uit te sluiten is dat hierdoor het werkterrein van terroristen, zoals de islamfundamentalisten, is verlegd van vliegvelden naar andere druk bezochte openbare ruimtes, zoals treinen, metro's en winkelcentra. De aanslagen in Madrid en Londen getuigen hiervan.

De ontwikkeling binnen het terrorisme van beïnvloeding van de publieke opinie via de media met behulp van terreurdaden naar een meer op wraak, vernietiging en destabilisatie georiënteerd terrorisme, maakt de rol van de media in feite minder dubbelzinnig. De media kunnen in deze gevallen slechts achteraf rapporteren en een bijdrage leveren aan de noodzakelijke 'crowd control', crisisbeheersing en rouwverwerking. Deze rollen hebben de media, net als bij natuurrampen en andere grootschalige ongelukken, altijd op uiterst professionele, betrouwbare en respectabele wijze vervuld.

14.10 Conclusie

De steeds chaotischer en schokkender wordende wereld van het terrorisme, en de steeds chaotischer, gefragmenteerder en oncontroleerbaarder wordende wereld van de media – met name internet – hebben tezamen in het afgelopen decennium gezorgd voor een overduidelijke ontwikkeling in één richting, die van de behoefte aan een *Security State*.

Enkele opvallende gebeurtenissen en fenomenen hebben hiertoe bijgedragen. Ten eerste heeft 9/11 geleid tot een dermate grote emotionele schok in Amerika – maar niet alleen daar – dat de overheid, de media én de publieke opinie nauwelijks nog verschilden in de reactie op deze terreurdaad. Van enig begrip was geen sprake en over de oplossing was nagenoeg iedere Amerikaan het aanvankelijk eens: 'War on Terror' is noodzakelijk. In alle

40 NRC Handelsblad 4 april 2007; Algemeen Dagblad 21 maart 2007; AD/Haagsche Courant 25 oktober 2006; Voor voorbeelden van vals alarm, in bijvoorbeeld Hamburg, zie: Berliner Morgenpost 27 augustus 2005 en voor de gevolgen Die Welt 10 september 2006.

uitingen van media, cultuur en politiek overheerste nagenoeg een identieke beeldvorming.⁴¹

Ten tweede heeft de terugkeer naar primitieve vormen van terreur – autobommen, aanslagen in trein en metro, rituele slachtingen – op alle mogelijke plekken in de samenleving geleid tot een vergroting van de angst. De vele mediarepresentaties van al dit geweld in de wereld worden bij de kijkers soms automatisch geneutraliseerd door het mechanisme van afstomping. Angst voor terreur neemt na verloop van tijd ook bijna altijd weer af. Het blijvende effect is wel dat het probleem van het terrorisme minder genuanceerd wordt bekeken, althans met minder begrip voor de achtergronden en oorzaken ervan. Het accent, zowel in overheidsretoriek als in de media, ligt nu op de vraag of de burgers zichzelf kunnen beschermen, en zo ja hoe. De critici van te krachtige en baatzuchtige maatregelen tegen terreur door de overheid zijn in de minderheid geraakt.⁴²

Wie het meeste verantwoordelijk is voor het belangrijkste gevolg van alle geweld en terreur, de komst van de *Security State*, de media, de overheid of de burgers die zich te snel laten bang maken, is niet eenduidig vast te stellen. Ook zonder massamedia blijft het gerucht ter verspreiding van angst altijd aanwezig. Wat in alle discussies en wetenschappelijke studies over de relatie tussen media en terrorisme evenwel vaak wordt vergeten, is dat aan de bron toch de terreur zelf ligt. Welke dieper liggende oorzaken dit geweld ook heeft.

14.11 Discussie over richtlijnen

Over de houding die traditionele massamedia zouden moeten aannemen in gevallen van terreurdaden, werd in het verleden heftig gediscussieerd, en deze discussie dient te worden voortgezet. Ook als deze discussie van betrekkelijke betekenis is voor het nieuwste medium, het anarchistische internet. Gelukkig wordt er in de media, ook op internet zelf, veelvuldig over de ethische kanten van de handelwijze van media, en het gebruik ervan door burgers, gediscussieerd.

In de meeste democratische landen bestaan algemene gedragscodes voor journalisten, over professionaliteit, *fair play* en hoor en wederhoor en dergelijke. In geval van terrorisme zou de gedragslijn nader kunnen worden

41 Chermak 2003.

42 Vgl. Klerks 1989; Van Gunsteren 2004.

gespecificeerd. De suggesties die hieronder worden gegeven moeten niet zozeer opgevat worden als enig mogelijke richtlijnen, meer als aanzet tot discussie.

- De media moeten vooraf bedenken wat de mogelijke gevolgen zijn van hun berichtgeving, en er achteraf verantwoording over willen afleggen.
- Als er levens op het spel staan zou de grondhouding moeten zijn samenwerking of overleg met andere media, en met de overheid, om tot een vreedzaam einde van het conflict te komen.
- De media die sympathiseren met de terroristen – wat mag in een democratie – zouden dit openlijk en duidelijk moeten verklaren, zodat de burgers weten welke intenties de berichtgevers hebben.
- De media zouden zeer terughoudend moeten zijn met het verspreiden van bloederige beelden, zeker van slachtoffers. Uitgangspunt in de oordeelsvorming hierover zou moeten zijn: zou ik deze foto/beelden publiceren als het mijn eigen vriend of familielid zou zijn?
- De media zouden zich in het algemeen moeten onthouden van bemiddeling in conflicten, of er een actieve rol in willen spelen. Tenzij het niet anders kan, omdat de terroristen anders nog meer bloed laten vloeien. Dit zou ook in overleg dienen te geschieden met de relevante overheden die verantwoordelijk zijn voor het crisismanagement.
- De media zouden zich snel en goed op de hoogte moeten stellen van de achtergronden van de terroristen. Hier ligt ook een taak voor overheden en wetenschappers.
- In geval van gijzelingen zouden media niet moeten overgaan tot live verslaggeving, maar met enige ingebouwde vertraging, tenzij het geheel duidelijk is dat deze live verslaggeving op geen enkele wijze de operationele acties van beide zijden kan beïnvloeden.
- Als terreurdaden nog gaande zijn, zouden journalisten zich wel twee keer moeten bedenken om terroristen te interviewen of ‘in de uitzending’ te halen.
- Iedere burger kan zich journalist noemen. Maar het is de vraag of in gevallen van leven of dood de media niet zelf een ‘pool’ zouden moeten aanwijzen van ervaren en gerespecteerde journalisten die zo dicht mogelijk de plek van actie mogen betreden, om vanwege de massaliteit van de aanwezige media geen verstoring te veroorzaken.
- De overheden zouden in het algemeen de media veel meer als (lastige) bondgenoot moeten beschouwen dan als ongeleide projectielen die louter negatief werken op de afloop van de terreurdaad.

Deze discussiepunten zijn niet als kritiek bedoeld. Zoals boven is uitgelegd, is de rol van de media in zaken van terrorisme complex en met wisselende effecten. Zeker is dat na gepleegde terreurdaden, zoals aanslagen, de media over het algemeen een zeer nuttige en onontbeerlijke rol vervullen bij zowel de informatieverstrekking als de rouwverwerking.

En altijd geldt dat de burgers het recht hebben op een zo eerlijk mogelijke informatie, die zo snel als mogelijk wordt verstrekt, ook in tijden van terreur. De media, de meest betrouwbaar geachte media voorop, spelen hier een hoofdrol in, ook in deze eenentwintigste eeuw.